

KONINGINNEN VAN DE NIJL IN VERTALING

DE OUDE EGYPTENAREN AAN HET WOORD

Olaf E. Kaper

met bijdragen van Maarten J. Raven en Ben J.J. Haring

A decorative vertical symbol on the left side of the title, consisting of a thin vertical line with a stylized, three-pronged top and a small arrowhead-like shape near the bottom.

KONINGINNEN
VAN DE NIJL
IN VERTALING

A logo for Sidestone Press, featuring a stylized, grey, textured illustration of a mountain range or a series of jagged rock formations above the text.

Sidestone Press

KONINGINNEN VAN DE NIJL IN VERTALING

DE OUDE EGYPTENAREN AAN HET WOORD

Olaf E. Kaper

met bijdragen van Maarten J. Raven en Ben J. J. Haring

© 2016 Olaf E. Kaper

Uitgegeven door Sidestone Press, Leiden
www.sidestone.com

Vormgeving binnenwerk en omslag: Sidestone Press

Foto's omslag: voorkant: 'Huwelijks'-scarabee van Amonhotep III en koningin Teje (Foto RMO, Leiden); achterkant: Een brief voor prins Chaemwaset (Foto RMO, Leiden)

ISBN 978-90-8890-429-5 (softcover)
ISBN 978-90-8890-430-1 (PDF e-book)

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
Hiërogliefen en hiëratisch, het schrift van de Oudegyptische taal	9
Een beeld van Thoetmosis I (nr. 004)	12
Ostracon met een hymne voor Ramses IV (nr. 006)	15
Koningin Nefertari en prins Meriatoem (nr. 056)	18
Koningin Isisnofret en prins Chaemwaset (nr. 057)	20
‘Huwelijks’-scarabee van Amonhotep III en koningin Teje (nr. 018)	22
Stèle van Amenemipet (nr. 160)	24
Stèle van Wenennefer (nr. 161)	26
Een brief voor prins Chaemwaset (nr. 067)	29
Hormin, Opzichter van de koninklijke harem (nr. 065)	30
De haremsamenzwerings-papyrus (nr. 156)	33
Koninklijke el van Amenemope (nr. 200)	36
Ostracon met kladversie van het Journaal (nr. 230)	38
Logboek, het Journaal van de necropool (nr. 228)	40
Verslag van een grafroof (nr. 229)	42
De grafuitrusting installeren (nr. 232)	43
Deksel van de sarcofaag van Koningin Nefertari (nr. 256)	45
Dodenboek 94 op de wanden van het graf van Nefertari (replica grafkamer)	47
Koningin Ahmose Nefertari op haar voetstuk (nr. 305)	49

Re-Osiris tussen Isis en Nephthys, een schildering in het graf van Nefertari. Foto Ernst Terpstra.

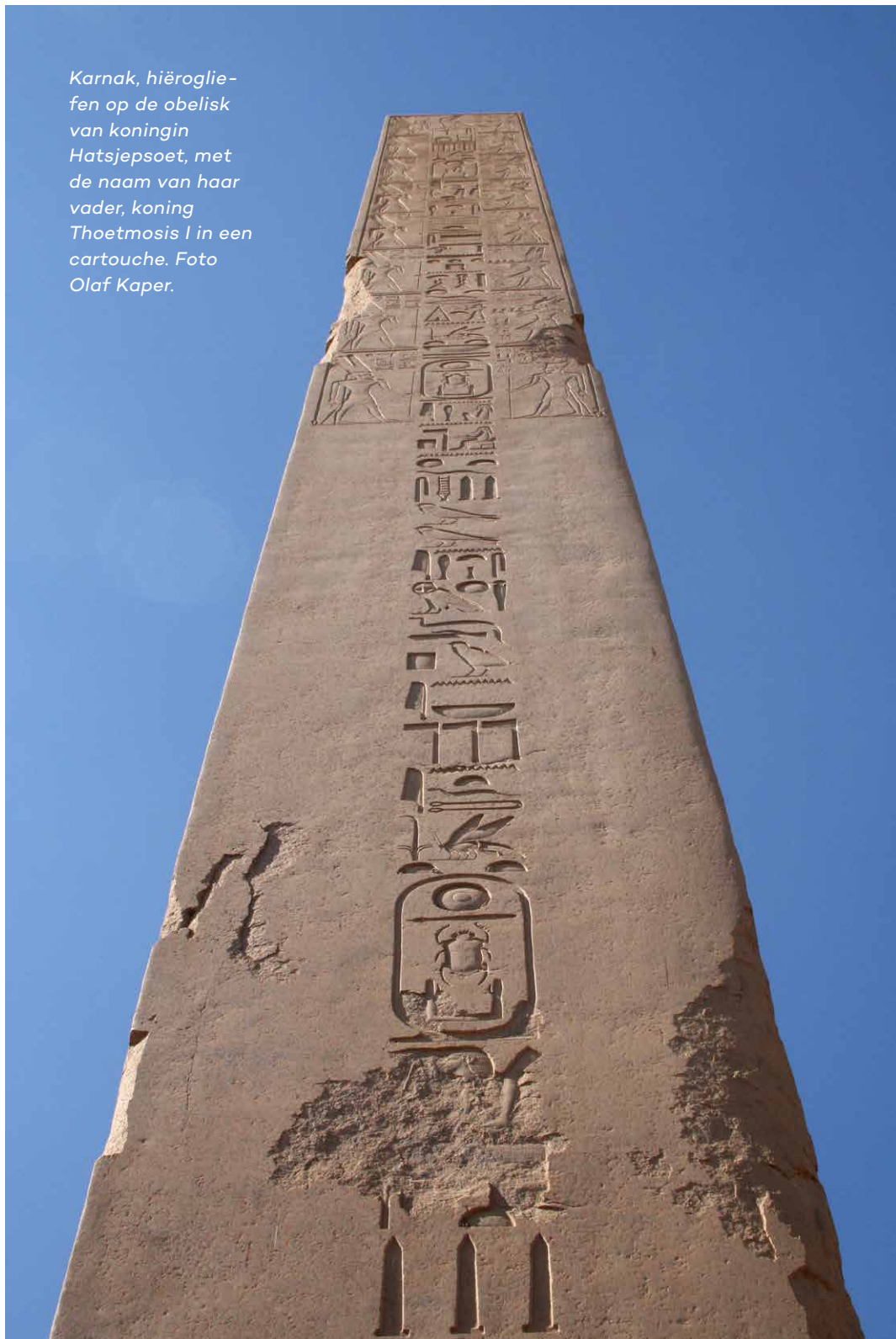
Voorwoord

Dit kleine boekje verschijnt bij de tentoonstelling Koninginnen van de Nijl. Het is geschreven omdat de samenstellers van de tentoonstelling en het bijbehorende boek vonden dat de vele teksten in de tentoonstelling eigenlijk een breder publiek verdienden. In de bijschriften bij de objecten en in het boek is er slechts beperkt plaats voor vertalingen, terwijl het toch zo belangrijk is om de oude Egyptenaren zelf aan het woord te laten. Het boekje biedt daarmee een andere benadering van de objecten in de tentoonstelling, voor verdere verdieping bij het bezoek, of om thuis verder te lezen over het onderwerp.

De achttien teksten zijn allen opgenomen in de tentoonstelling. De nummers achter de titel van ieder stuk geven het tentoonstellingsnummer.

Ieder stuk wordt gevolgd door een korte literatuurverwijzing. Daarbij wordt voor de tekstuitgave zelf alleen de meest toegankelijke bron genoemd. Vaak is dit de tekstverzameling van Professor Kenneth Kitchen, die vanaf 1975 met de publicatie van zijn *Ramesside Inscriptions* en de bijbehorende vertalingen een ongelofelijk grote dienst heeft bewezen aan elke onderzoeker die zich bezig houdt met de geschiedenis van het Nieuwe Rijk. Bij de vertaling is erop gelet dat ook eerdere Nederlandse vertalingen worden genoemd, wanneer deze bestaan. Een suggestie voor verder lezen over het onderwerp is hoofdzakelijk beperkt tot Nederlandstalige en Engelstalige boeken van de afgelopen twintig jaar. Ik ben Maarten Raven en Ben Haring bijzonder dankbaar voor hun vertalingen respectievelijk van de brief aan Chaemwaset en de samenzweringspapyrus die hier zijn opgenomen.

Karnak, hiërogliefen op de obelisk van koningin Hatsjepsoet, met de naam van haar vader, koning Thoetmosis I in een cartouche. Foto Olaf Kaper.

Hiërogliefen en hiëratisch, het schrift van de Oudegyptische taal

De teksten van de oude Egyptenaren zijn weer leesbaar geworden sinds Jean-François Champollion in 1822 de hiërogliefen wist te ontcijferen. Op standbeelden, op obeliskken en op de wanden van de tempels staan teksten die zeer decoratief zijn, maar die ook qua inhoud nog altijd kunnen verrassen. Soms zijn de teksten historisch interessant, of ze laten een opmerkelijk aspect zien van het dagelijks leven van 3000 jaar geleden, maar soms ook bevatten ze denkbeelden uit de religie die nog altijd kunnen inspireren.

Het hiërogliefenschrift geeft de Egyptische taal weer. De oorsprong van dat schrift ligt in administratieve notities uit ca. 3150 v.Chr. Het hiërogliefenschrift bleef in gebruik tot in de late oudheid, het einde van de vierde eeuw n.Chr. Het Egyptisch werd pas een dode taal, toen het vanaf de 10de eeuw geleidelijk aan vervangen werd door het Arabisch als de nationale taal van Egypte. Dus het hiërogliefenschrift heeft een onvoorstelbaar lange levenstijd gekend, langer dan enig ander schrift ter wereld.

Het schrift bestaat geheel uit afbeeldingen van herkenbare zaken, hoewel we soms niet meer begrijpen wat sommige tekens voorstellen, maar met alleen beelden kan geen schrift gevormd worden. Een deel van de tekens hebben inderdaad de waarde van wat ze voorstellen, als beeldtekens, maar het merendeel van de tekens in een tekst bestaan uit klanktekens, die de klank van woorden weergeven. De combinatie van deze twee soorten tekens, klanktekens en beeldtekens, is de essentie van het hiërogliefenschrift. Het was de geniale Champollion die dit ingewikkelde systeem wist te doorgronden en die de oude taal weer leesbaar maakte.

De Egyptische schrijver schreef niet altijd in hiërogliefen, want voor dagelijks gebruik moest er ook een snellere manier van schrijven zijn. Een cursiefschrift gebaseerd op het hiërogliefenschrift ontwikkelde heel snel na de uitvinding van het schrift. We noemen dat met de Griekse aanduiding hiëratisch schrift. Het werd voornamelijk gebruikt om papyrus mee te beschrijven. Papyrus was een Egyptische uitvinding die rond 2900 v.Chr. een feit was. Het had een glad oppervlak dat uit twee laagjes papyrusplant was samengesteld. Hoewel het originele papyrus tegenwoordig vergeeld

is, moet het materiaal wanneer het nieuw was bijna wit zijn geweest. Er werd op geschreven met zwarte inkt, en met rood voor het schrijven van hoofdstuktitels of speciale passages.

In de tentoonstelling wordt de Egyptische koningin getoond zoals zij naar voren komt in de talrijke afbeeldingen, maar ook in de teksten uit de periode van het Nieuwe Rijk (ca. 1539-1077 v.Chr.). Waarover gaan deze teksten? We krijgen een grote variatie van stemmen te horen, die samen een beeld oproepen van een maatschappij waarin de farao en zijn hof centraal staat. Er is een hiërogliefentekst in het graf van Nefertari waarin de koningin vraagt om schrijfgerei. Een grote papyrus uit de regeringsperiode van farao Ramses IV vertelt over een samenzwering tegen de vorige koning, Ramses III. De titels van de koningin zoals die op verschillende beelden staan geschreven, bevatten informatie over haar rol in de tempels maar ook over haar uiterlijke kenmerken. Andere teksten stammen juist uit het dagelijks leven van de arbeiders die het graf aanlegden voor de koningin. Hun werkzaamheden zijn minutieus gedocumenteerd. Tenslotte is ook de religie nooit ver weg in het oude Egypte, en veel teksten gaan dan ook over het contact van mensen met de goden, zowel in hun dagelijks leven als na de dood.

Verder lezen over het hiërogliefenschrift:

C. Orgogozo, *Champollion, het genie dat de hiërogliefen ontcijferde*, Utrecht 2011.

M. Collier en B. Manley, *Hiërogliefen ontcijferen en lezen. Een stap-voor-stap leerboek voor zelfstudie*, 2de editie, Amsterdam 2008.

Links: *Schrijvers aan het werk in een reliëf in het graf van generaal Horemheb te Sakkara. Foto Marleen De Meyer.*

Een beeld van Thoetmosis I (nr. 004)

Op de gesp:

'De goede god, heer van rituelen, Aacheperkare, begiftigd met leven voor eeuwig.'

Naast het rechter bovenbeen:

'De zoon van Re, Thoetmosis, geliefd door Amon-Re, de koning der goden, begiftigd met leven.'

Naast het linker bovenbeen:

'De goede god, Aacheperkare (Thoetmosis I), geliefd door Amon-Re, begiftigd met leven voor eeuwig.'

Naast het rechter onderbeen:

'De goede god, de Heer van de (Beide) Landen [...] -Re (Thoetmosis I?), geliefd door Amon, begiftigd met leven voor eeuwig.'

Naast het linker onderbeen:

'Hij heeft (dit) opgericht als zijn monument voor zijn vader Thoetmosis Chamire (Thoetmosis I), de gerechtvaardigde.'

Foto's Museo Egizio,
Turijn.

Dit buitengewoon krachtige portret van een farao toont de koning zittend op een blok-vormige troon met een lage rugleuning en een vrij lage rugpijler. Hij is alleen gekleed in een kilt (*sjendyt*) en een hoofddoek met de koninklijke cobra (*uraeus*) op het voorhoofd, en een stierenstaart hangt tussen zijn benen, die op zijn rug aan de gordel was bevestigd. De eenvoud van de uitmonstering samen met de strenge symmetrie van zijn gespierde en alerte lichaam maakt het een buitengewoon effectief portret van stabiel koningschap. De inscripties staan te lezen op de troon, aan weerszijden van de benen van de koning, en de naam van Thoetmosis I staat ook geschreven op de gesp van zijn riem. Op de rugpijler van een beeld staan dikwijls ook teksten, maar niet in dit geval.

Een Egyptisch beeld kon pas als een portret worden beschouwd wanneer er een naam op stond. De teksten op de troon geven aan dat dit beeld was opgericht door koning Thoetmosis II voor zijn vader Thoetmosis I. Er is echter een probleem met deze tekst. De technische uitvoering van de hiërogliefen is slordig vergeleken met de perfectie van het beeld als geheel, en het oppervlak van de inscriptie is nogal oneffen, alsof er al eerder een andere tekst op deze plek had gestaan. Daarbij is ook nog eens de naam van de koning die het beeld liet oprichten met opzet beschadigd. Heeft

Thoetmosis II hier een al bestaand beeld van zijn vader laten beschrijven alsof het zijn eigen werk was? Of had misschien koningin Hatsjepsoet dit beeld laten oprichten voor haar vader Thoetmosis I en is na haar dood haar naam en titels vervangen door die van haar overleden echtgenoot Thoetmosis II of misschien door de naam van haar opvolger Thoetmoses III? Een dergelijke wisseling van namen is ook elders uitgevoerd in opdracht van Thoetmosis III, die de nagedachtenis aan zijn stiefmoeder wilde uitwissen.

Turijn, Museo Egizio nr. C. 1374, 1.70 m. hoog. Tekstuitgave en commentaar: R. Tefnin, *La statuaire d'Hatshepsout*, Brussel 1979, 62-65, pl. XVb; S. Curto. *L'antico Egitto nel Museo Egizio di Torino*, Turijn 1984, 108.

Verder lezen over de geschiedenis van het Nieuwe Rijk:

J. Thompson, *Een geschiedenis van Egypte van de vroegste tijd tot nu*, Amsterdam 2014, 85-112.

Ostracon met een hymne voor Ramses IV (nr. 006)

'Gelukkige dag! De hemel en aarde zijn in feeststemming, (want) u bent de grote heer van Egypte!

Zij die gevlucht waren, zijn teruggekeerd naar de steden, zij die zich verstopt hadden zijn (weer) naar buiten gekomen.

Zij die hongerig waren zijn verzadigd en verrukt, zij die dorst hadden zijn nu dronken.

Zij die naakt waren zijn nu gekleed in fijn linnen, zij die er verwaarloosd uitzagen zijn nu chic.

Zij die gevangen waren zijn (vrij) naar buiten gestuurd, de ooit geketende man is nu verheugd.

Zij die vochten in dit land zijn nu vredelievend geworden.

Grote Nijl-overstromingen komen uit de spelonken, en overstelpen de harten van de mensen.

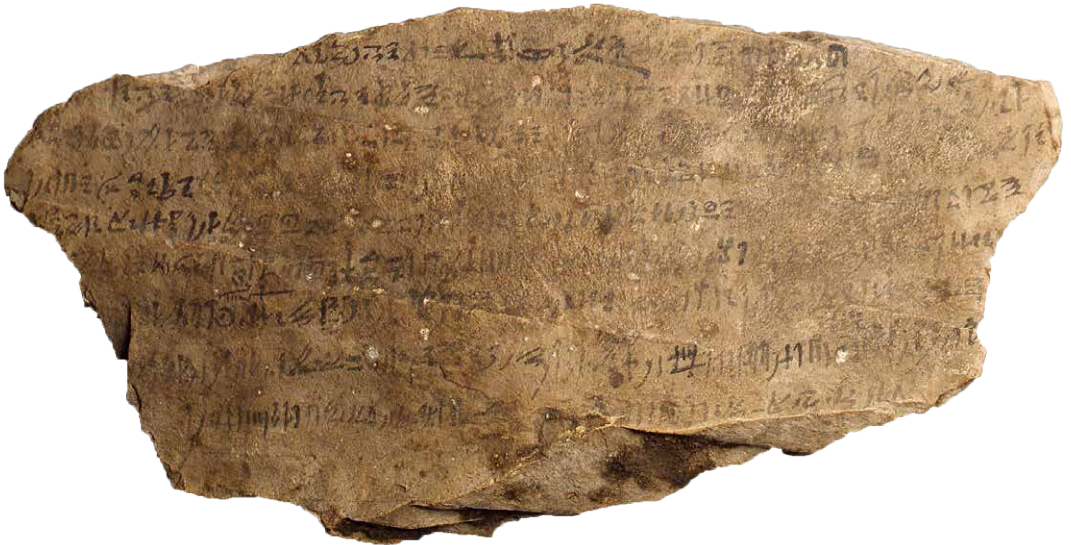

Foto Museo Egizio,
Turijn.

De weduwen, wier huizen nu open zijn, kunnen weer reizigers verwelkomen.

De maagden juichen bij het uiten van hun gezangen van opwinding.

Zij zorgen voor de kinderen, de jongens die in goede tijden geboren waren.

Hij brengt een goede generatie voort, o heerser, hij leve is voorspoedig en gezond, u bent voor eeuwig!

De schepen juichen boven de diepte, zonder touw, wanneer zij aanleggen met zeil en riemen, de stormen voorbij.

Nadat mijn koning van Opper- en Neder-Egypte, Heqamaatre Setepenamon, hij leve, is voorspoedig en gezond, de Witte Kroon heeft opgezet, en de Zoon van Re, Ramses IV, gerechtvaardigd, hij leve, is voorspoedig en gezond, zijn vader's koningschap heeft aangenomen.

Alle landen zeggen hem: "Prachtig is Horus op de troon van zijn vader Amon-Re, de beschermer van de heerser, hij leve, is voorspoedig en gezond, heeft hem gezonden om ieder land in te nemen."

Gemaakt door Amonnacht, schrijver van het de Necropool, in jaar 4, 1ste maand van het Achet-seizoen, dag 14.'

Op dit stuk ruwe steen, dat met een technische term *ostracon* wordt genoemd, staat een loflied op koning Ramses IV geschreven. Waarom stond dit op een stuk steen? Er zijn verschillende mogelijke redenen. Een beginnende schrijver gebruikte stukken steen om oefenteksten op te schrijven, misschien ook als hulp bij het uit het hoofd leren van een tekst. Vaak staan er punten in een dergelijke tekst op regelmatige afstanden als een hulp bij het schrijven en leren van de tekst, maar die punten ontbreken hier. Een ander mogelijk doel van het ostracon was eenvoudigweg als voorbeeld voor een tekst die uiteindelijk op een stuk papyrus geschreven moest worden. Het goedkope materiaal diende dan als een soort 'kladpapier', voordat de tekst in het net moest worden geschreven op het vrij kostbare papyrus.

De inhoud van de hymne beschrijft de komst van de farao als een zegen voor de gehele schepping. Er heerste chaos, maar sinds Ramses op de troon kwam is alles weer zoals het behoort te zijn. Dit is wat we een literair topos noemen, een stereotype schildering van de situatie die vooral ideologisch is bepaald. Er was weliswaar een periode van chaos nadat koning Ramses III om het leven was gebracht, maar zijn zoon Ramses IV lijkt in werke-

Ramses IV in de tempel van Chonsoe in Karnak. Foto Olaf Kaper.

lijkheid de situatie vrij snel weer onder controle te hebben gebracht, zoals ook blijkt uit het proces tegen de samenzweerders (nr. 008 hieronder). De tekst spreekt van vluchtende mensen en hongersnood, maar daarvan is geen enkel spoor te vinden in andere bronnen uit deze tijd.

Museo Egizio, Turijn, nr. C. 2161, CGT 57001. 28 cm breed. Tekstuitgave: K.A. Kitchen, *Ramesside Inscriptions, Historical and Biographical*, VI, Oxford 1983, 68-69; K.A. Kitchen, *Ramesside inscriptions, translated & annotated: translations, volume VI. Ramesses IV to XI, & contemporaries*. Malden en Oxford 2012, 66-67.

Verder lezen over de Egyptische literatuur:

T. Wilkinson, *Writings from Ancient Egypt*, Londen 2016.

Koningin Nefertari en prins Meriatoem (nr. 056)

Op de rugpijler van de koningin: *‘De erfelijke prinses, de grote favoriet, bezitster van liefelijkheid, zoet van liefde, Meesteres van het Zuiden en het Noorden, mooi van handen wanneer zij de sistra (ratelinstrumenten) bespeelt, zoet van stem in gezang, de Grote Koningin, die hij liefheeft, Echtgenote van de Sterke Stier, Nefertari geliefd door Moet, zij leve eeuwig.’*

Boven de prins: *‘[Die de waaier draagt] aan de rechterzijde des Konings, oudste zoon van Zijne Majesteit, hij leve, is voorspoedig en gezond, Meriatoem, de gerechtvaardigde.’*

De titels van Nefertari op dit beeld zijn deels bekende titels die bij vele andere Grote Koninginnen werden gebruikt (zie bijvoorbeeld nrs 057 en 305 hieronder). Deels echter zijn het ook nieuwe titels, zoals ‘mooi van handen wanneer zij de sistra (ratelinstrumenten) bespeelt’. Deze titel doet vermoeden dat Nefertari op het beeld ook een sistrum in haar hand hield.

Dit beeld van koningin Nefertari was waarschijnlijk gemaakt in het laatste levensjaar van de koningin. Dat is niet te zien aan haar lichaam, dat geïdealiseerd is en beslist niet het lichaam van een vrouw op leeftijd (Nefertari werd misschien 55 jaar oud en had ten minste acht kinderen gebaard), maar we kunnen dit alleen aflezen aan de inscripties bij de afbeelding van haar zoon.

Haar zoon Meriatoem staat in reliëf afgebeeld naast haar been. De tekst geeft aan dat hij de ‘oudste zoon van Zijne Majesteit’ is, maar dat is helemaal niet het geval. Meriatoem was een van de jongste kinderen van Nefertari en Ramses II, en pas de zestiende zoon van zijn vader. Echter, ten minste vier oudere zonen van Nefertari overleden op jonge leeftijd, zodat Meriatoem op een gegeven moment de oudste *nog levende* zoon van Nefertari was. Dat is het moment waarop dit beeld werd gemaakt, en waarschijnlijk zijn we dan niet ver van het moment van overlijden van de koningin, vermoedelijk rond het 25ste regeringsjaar van Ramses II.

Jubelparkmuseum, Brussel, nr. E.2459, 26 cm hoog. Tekstuitgave en commentaar: K.A. Kitchen, *Ramesside Inscriptions, Historical and Biographical, II*, Oxford 1979, 852 [306]; K.A. Kitchen, *Ramesside inscriptions, translated & annotated: notes and comments, volume II. Ramesses II, royal inscriptions*, Oxford en Cambridge MA 1999, 561-62.

Verder lezen over Nefertari:

Chr. Leblanc, *Nefertari, "l'aimée de Mout"*. *Épouses, filles et fils de Ramsès II*, Parijs 1999.

Foto uit Chr. Ziegler (red.), *Queens of Egypt: From Hetepheres to Cleopatra*, Paris en Monaco 2008, 249.

Koningin Isisnofret en prins Chaemwaset (nr. 057)

Op de rugpijler van de koningin:

'(...) Horus, heer van het paleis, die de audiëntiezaal vult met haar unieke geur, haar reuk is als die van Poent, (namelijk:) de zalfolie van haar lichaam, (Grote) Koningin ...

(...) het Beneden-Egyptische heiligdom, haar schoonheid is verenigd met de residentie, de audiëntiezaal is gevuld met haar geur, zoet van reuk naast haar vader (Amon), die zich verheugt bij het zien van haar, (Grote) Koningin '

Boven de prins:

'Pijler van zijn moeder, uitstekende van Ptah, die doet wat diens ka behaagt, sem-priester, prins Chaemwaset.'

Koningin Isisnofret was de tweede Grote Koningin van Ramses II, met wie hij reeds bij zijn kroning getrouwd was. De titels geven een opmerkelijke nadruk op haar aangename parfum, en misschien is dat een aanwijzing dat zij werkelijk van lekkere luchtjes hield. Haar zoon Chaemwaset is een beroemde prins, omdat hij tijdens zijn carrière als Hogepriester van Ptah vele oude koningsgraven in de begraafplaatsen van Memphis heeft laten restaureren. Hij is ook zelf begraven in Sakkara. De brief hieronder, nr. 067 is aan deze prins gericht.

Jubelparkmuseum, Brussel, nr. E.7500, 28 cm hoog. Tekstuitgave en commentaar: K.A. Kitchen, *Rameside Inscriptions, Historical and Biographical, II*, Oxford 1979, 855 [312]; F. Gomaà, *Chaemwese, Sohn Ramses' II. und Hoherpriester von Memphis*, Wiesbaden 1973, 93 [96].

Verder lezen over Egyptische koninginnen:

O.E. Kaper (red.), *Koninginnen van de Nijl: Macht en schoonheid in het Nieuwe Rijk (1539-1077 v. Chr.)*, Leiden 2016.

*Foto uit Chr. Ziegler
(red.), Queens
of Egypt: From
Hetepheres to
Cleopatra, Parijs en
Monaco 2008, 250.*

'Huwelijks'-scarabee van Amonhotep III en koningin Teje (nr. 018)

'Leve Horus, 'Sterke Stier die verschijnt in waarheid', de man van de Twee Godinnen 'Die wetten vaststelt en de Beide Landen tot vrede brengt', de Gouden Horus 'Groot van kracht, die de Aziaten verslaat', de Koning van Opper- en Neder-Egypte Nebmaättré, Zoon van Re die hij liefheeft, Amonhotep heerser van Thebe, begiftigd met leven, en de koningin Teje. De naam van haar vader is Joe(ya), de naam van haar moeder is Tjoeya. Zij is de vrouw van een machtige koning wiens zuidgrens reikt tot Karoy en wiens noordelijke reikt tot Naharina.'

Amonhotep III was bijzonder trots op zijn echtgenote, en hij liet haar naam vaak naast de zijne schrijven. Tijdens zijn regering zien we een nieuw verschijnsel: grote scarabeeën die beschreven zijn op de onderkant en die in grote aantallen werden verspreid. Er zijn er meer dan 200 overgebleven, die overal in Egypte en ook in Syrië en Soedan zijn gevonden. Het merendeel is ongeveer 8 cm lang, en ze hebben een gat door de lengteas om ze aan een koord te kunnen bevestigen.

Van deze 200 scarabeeën zijn vijf uitgaven geweest. De grootste uitgave, 123 exemplaren zijn er nog bewaard, ging over de koning en de leeuwenjacht, en dat de koning meer dan honderd leeuwen had gedood in zijn eerste tien regeringsjaren. Onze scarabee komt uit de tweede groep, met 56 bewaarde exemplaren, en deze tekst gaat specifiek over de koningin. Ippolito Rosellini was de eerste die sprak van de 'huwelijksscarabee', maar hoewel deze term nog steeds wordt gebruikt is het niet geheel terecht, om-

dat er geen jaar bij vermeld staat. Een huwelijksdatum werd in Egypte ook nooit gevierd. Wel staat de koningin beschreven als gelijke van de koning, met een rijk dat zich uitstreckte van het diepe zuiden (Karoy in Soedan) tot aan de grens met het rijk Mitanni (Naharina, in het huidige Noord-Syrië).

Heel uitzonderlijk is de vermelding van de ouders van Teje, omdat dat voor geen enkele andere koningin ooit zo expliciet gebeurde. Het is des te meer opmerkelijk omdat Teje niet van koninklijke afkomst was. Haar vader, Joeya, was hoofd van de cavalerie in het leger geweest, en priester van de god Min van de stad Achmim. Amonhotep was dusdanig trots op zijn schoonouders dat hij hen op de scarabeeën vermeldde, en hen ook het privilege verleende om in het Dal der Koningen begraven te worden, waar hun ongeplunderde graf in 1905 werd teruggevonden.

De naam van de Nederlandse egyptologe Catharina Blankenberg-van Delden (1906-1994) is voor altijd verbonden aan de herinneringsscarabeeën van Amonhotep III. Zij heeft een boek en verschillende artikelen gewijd aan deze fascinerende objecten.

RMO Leiden, nr. AED 151, 8,7 cm lang, 327 gram.
Tekstuitgave en commentaar: C. Blankenberg-van Delden, Gedenksarabeeën van Amonhotep III in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, *Oudheidkundige mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden* 42 (1961), 8, 10; C. Blankenberg-van Delden, *The Large Commemorative Scarabs of Amenhotep III*, Leiden 1969, 16, 38-39 [A 25].

Verder lezen over Amonhotep III:

A.P. Kozloff, *Amenhotep III, Egypt's Radiant Pharaoh*, Cambridge 2012.

Foto RMO, Leiden.

Stèle van Amenemipet (nr. 160)

‘Het aanbidden van Re-Horachty wanneer hij opgaat in de oostelijke horizon van de hemel. Ga op, ga op, verlicht, verlicht, moge u opgaan, moge u opgaan, moge u verlichten, moge u verlichten. De bavianen zingen voor u; uw vader Noen heet u welkom; de goden van het oostgebergte jubelen, wanneer zij hun heer zien, degene met lange passen; Amon-Ra de heer van de mensheid, moge u zorgen dat uw favoriet gerechtvaardigd is terwijl hij uwe majesteit dagelijks volgt. Aldus de dienaar in de Plaats van de Waarheid (Deir el-Medina), wiens heer hem begunstigt, Amenemipet de gerechtvaardigde.’

De zonnegod was de belangrijkste god in het Egyptische pantheon. In deze hymne wordt hij onder twee verschillende namen benoemd: Re-Horachty en Amon-Re. De baan van de zon langs de hemel werd voorgesteld met een mythologie die de cyclische voortgang van de schepping symboliseerde. Bij de opkomst in de morgen waren bavianen aanwezig in de horizon als ondersteuning van de zonnegod bij zijn overgang van de onderwereld naar de hemelbaan. De bavianen waren als symbool gekozen omdat die dieren graag ‘s-morgens in de zon zitten om zich op te warmen. De ‘goden in het oostgebergte’ horen tot dezelfde episode, en hiermee worden soms de godinnen Isis en Nephthys bedoeld. De aanduiding van de zonnegod als ‘degene met lange passen’ verwijst naar de grote afstand die de zon aflegt van oost naar west, terwijl hij toch slechts twaalf uren daarvoor nodig heeft.

Hymnen aan de zonnegod werden vaak in het graf opgeschreven, op de wanden van de kapel of op een stèle zoals hier, omdat de dode hoopt om de zonnegod langs de hemel te kunnen zien reizen. De dagelijkse terugkeer van de zon was een krachtig symbool van de wederopstanding na de dood, waarop iedereen hoopte. Deze stèle werd opgericht door een zekere Amenemipet (Amenemope), uit het dorp Deir el-Medina, maar over hem is verder niet veel te zeggen, omdat de naam heel gebruikelijk was in dit dorp en we niet weten wat de naam van zijn vader of moeder was.

Museo Egizio, Turijn, nr. C. 1515, 39 cm hoog. Tekstuitgave en commentaar: M. Tosi en A. Roccati, *Stele e altre epigrafi di Deir el Medina n. 50001 – n. 50262*, Turijn 1972, 77-78, 278 [N. 50043]; J. Assmann, *Liturgische Lieder an den Sonnengott: Untersuchungen zur altägyptischen Hymnik I*, Berlijn 1969, 230 [G4].

Verder lezen over de cultus voor de zonnegod:

S. Quirke, *The Cult of Ra: Sun-worship in Ancient Egypt*, Londen 2001.

Foto uit M. Tosi en A. Roccati, *Stele e altre epigrafi di Deir el Medina n. 50001 – n. 50262*, Turijn 1972, 278.

Stèle van Wenennefer (nr. 161)

Boven:

'[...] voor de ka-geest van de arbeider van de Plaats van de Waarheid (Deir el-Medina), Wenennefer, gerechtvaardigd.'

Beneden:

'Het geven van lofprijzingen aan Sopdoe, het kussen van de aarde voor de Heer van [het Oosten: wees genadig] jegens mij, u, prachtige van genade; u bent groot van kracht. u zorgde dat ik de duisternis zag die u maakt. Weest mij genadig zodat ik u zie. Voor de ka-geest van de huisvrouw Nebetnehet, en haar zoon Nebansoe de gerechtvaardigde, en haar dochter de huisvrouw Meritamon de gerechtvaardigde.'

De arbeider Wenennefer leefde aan het begin van de 19de dynastie. Zijn familie is goed bekend, omdat zijn zoon Baki voorman werd van de werkploeg onder farao Seti I. Op deze stèle staat een andere zoon afgebeeld, Nebansoe, samen met Nebetnehet, die echter niet de echtgenote van Wenennefer kan zijn, want dat was een zekere Maya. Polygamie kwam niet voor buiten het koninklijk huis, dus waarschijnlijk was Nebetnehet hier de echtgenote van Psenamon, een kleinzoon van Wenennefer. Dat betekent dat de stèle Wenennefer toont als een vereerde voorouder, die door Nebetnehet wordt aangeropen als middelaar, om voor haar genezing te vragen bij de grote god Sopdoe. De oren die achter de god zichtbaar zijn, zijn het resultaat van magisch denken. De oren zijn de oren van de god zelf, die verzekeren dat hij de gebeden zal kunnen horen.

In de tekst is sprake van duisternis, die de god haar laat zien, en over de betekenis hiervan is veel discussie. Mogelijk was het daadwerkelijke blindheid, een ziekte die vaak voorkwam in het oude Egypte, maar eigenlijk wordt het begrip wel erg vaak genoemd in dit type teksten. Daarom zou het ook als beeldspraak gebruikt kunnen zijn voor ziekte in het algemeen.

Museo Egizio, Turijn C. 1543, 38 cm hoog. Tekstuitgave en commentaar: M. Tosi en A. Roccati, *Stele e altre epigrafi di Deir el Medina n. 50001 – n. 50262*, Turijn 1972, 86, 282 [N. 50051]; K.A. Kitchen, *Ramesside inscriptions, historical and biographical, I*. Oxford 1975, 373-74; J. Assmann, *Ägyptische Hymnen und Gebete*, 2de editie, Freiburg en Göttingen 1999, 392 [166].

Verder lezen over persoonlijke religie in het Nieuwe Rijk:

L. Weiss, *Religious practice at Deir el-Medina*, Leiden en Leuven 2015.

Links: Foto uit M. Tosi en A. Roccati, *Stele e altre epigrafi di Deir el Medina n. 50001 – n. 50262*, Turijn 1972, 282.

Fragment of an ancient papyrus scroll with handwritten text in a cursive script, likely Egyptian hieroglyphs or Demotic. The text is arranged in approximately 15 horizontal lines across the length of the fragment. The papyrus is heavily aged, showing significant discoloration, wear, and several large holes where the material has been damaged or eaten away. The script is dense and difficult to decipher due to the cursive style and the condition of the document.

Foto RMO, Leiden.

Een brief voor prins Chaemwaset (nr. 067)

‘Opzichter van het rundvee Soener groet zijn meester, de sem-priester van Ptah en koningszoon Chaemwaset. In leven, welzijn en gezondheid! Dit wordt gezonden om mijn meester op de hoogte te stellen van het feit, dat ik iedere opdracht die mij was opgelegd, op goede en doeltreffende wijze uitvoer. Nog een groet voor mijn meester, met de mededeling dat ... in de Ptahtempel, samen met de oogst van mijn meester die eveneens aan mij is toevertrouwd. Mijn meester heeft tot mij gezegd, toen ik gekomen was: “Laat die boodschappers van koningszoon Iotamon opsporen, die in het district van Herakleopolis zijn, en laat hen hun medeplichtigen noemen en laat men de schilddrager Neferher opdragen om hen hierheen te brengen.” Ik ben aangekomen in het district van Herakleopolis en ik heb Piay, boodschapper van de generaal, en Kenhichopsjef, boodschapper van koningszoon Iotamon, aangetroffen, terwijl ze zes mannen met zich meevoerden die voorheen in de gevangenis van de zoon van de schathuisopzichter zaten. Zij kwamen net voorbij in zuidelijke richting om de anderen gevangen te nemen. Ik schrijf dit om mijn meester te laten weten dat men mij bericht heeft gestuurd: moeten ze eveneens onder toezicht van deze mannen worden weggeleid? En moeten deze boodschappers in Memphis worden ondervraagd? Moet men nagaan of Merenptah, de zoon van de generaal [heeft bevolen] om hen te brengen, aangezien het tegen hem was dat mijn meester zei: “Laat men ze snel opsporen?”’ (vertaling Maarten Raven)

Een brief op papyrus gericht aan prins Chaemwaset, een zoon van Ramses II en de Grote Koningin Isisnofret. De brief bevat een verslag over verschillende zaken die de tempel van Ptah aangaan, waar Chaemwaset een managersfunctie bekleedde. Het gaat over het innen van de oogst en het arresteren van criminelen. Zoals altijd bij het lezen van andermans correspondentie kennen we de exacte situatie niet waaraan de schrijver refereert, en sommige informatie blijft daarom voor ons onbegrijpelijk. Interessant is de vermelding van Merenptah, een broer van Chaemwaset, die ‘de zoon van de generaal’ wordt genoemd. Was ‘de generaal’ de bijnaam van de

oude koning Ramses II zelf? De brief werd gevonden in Sakkara, waar het blijkbaar was opgeslagen in de archieven van de prins, misschien in de nabijheid van diens graf.

Papyrus Leiden I, 368. Tekstuitgave en commentaar: K.A. Kitchen, *Ramesside Inscriptions, Historical and Biographical, II*, Oxford 1979, 582 [352]; K.A. Kitchen, *Ramesside inscriptions, translated & annotated: notes and comments, volume II. Ramesses II, royal inscriptions*, Oxford; Cambridge MA 1999, 598-99 [352]; M.J. Raven, *Rijksmuseum van Oudheden: Schrift en schrijvers in het Oude Egypte*, Amsterdam 1996, 59.

Verder lezen over Egyptische brieven:

E.F. Wente en E.S. Meltzer (red.), *Letters from Ancient Egypt*, Atlanta 1990

Hormin, Opzichter van de koninklijke harem (nr. 065)

Rugpijler van het beeld, rechter twee kolommen:

‘Een offer dat de koning geeft aan Ptah-Sokar-Osiris, die in de Sjetayet-schrijn is, zodat hij een aanroepingsoffer moge geven van brood en bier, ossen en gevogelte, plengoffers, wijn en melk, wierook en olie, en alle goede en reine zaken die komen van de offertafel van de Heren van de Eeuwigheid. En (ook) het volgen van de bark van Ptah-Sokar in elk van zijn festivals op aarde, voor de ka-geest van de geprezene door de Goede God (de koning), de ware koninklijke schrijver, die hij liefheeft, Opzichter van het zegel van de Heer van de Beide Landen, Opzichter van de koninklijke harem van Memphis, de koninklijke schrijver Hormin, de gerechtvaardigde.’

Rugpijler, linker twee kolommen:

‘Een offer dat de koning geeft aan Osiris, Heer van het Heilige Land (de begraafplaats), de Grote God, Heer van Ro-Setau (de begraafplaats van Memphis), moge hij geven dat (ik) temidden van de volgelingen van Horus mag zijn, zonder dat mijn ba-geest wordt tegengehouden in de necropool, wanneer overvloed zal komen in het Westen, en Osiris naar Memphis. O elke

Fotos RMO, Leiden.

man, elke burger, elke schrijver die dit beeld zal bekijken, moge jullie zeggen: "Duizend (stuks) brood en bier voor de eigenaar van dit graf!", voor de ka-geest van de koninklijke schrijver, Opzichter van de koninklijke harem, Hormin.'

Op het voetstuk:

'Zijn geliefde ondergeschikte, de schrijver van het Schathuis van de harem in Memphis, Chonsoe.'

'Schrijver van de harem in Memphis, Ptah-wepoe, de gerechtvaardigde.'

Deze wat gezette man met een dikke pruik op het hoofd beeldt Hormin af, opzichter van de koninklijke harem van de stad Memphis. Het is duidelijk dat Hormin niet meer een jonge man was, en dat wordt bevestigd door de teksten op het beeld. Op zijn rechterschouder staat de naam van farao Ramses II geschreven, terwijl we weten dat Hormin al onder farao Seti I in functie was, en dat hij toen ook al dezelfde titels droeg. Hij diende daarom in de Harem zowel onder Koningin Toeya, de echtgenote van Seti als onder Nefertari en Isisnofret, de twee Grote Koninginnen van Ramses II.

Hormin houdt zijn armen beschermend om een kapel met daarin een beeld van de god Osiris. Deze houding drukt zijn verering voor Osiris uit, en mogelijk wijst dit op een persoonlijke band met deze god. Hormin was getrouwd met Maya, die Zangeres was in de cultus van de godin Isis, de zuster en echtgenote van Osiris. Het beeld noemt ook twee collega's uit de harem: Chonsoe en Ptah-wepepoe, en een dodenpriester, Nechoenefer. Mogelijk waren dit de zonen van Hormin, die hij ook in zijn dodencultus in zijn nabijheid wilde houden. Of misschien waren zij verantwoordelijk voor het oprichten van dit beeld als een geschenk aan Hormin.

Het beeld komt uit Sakkara, uit het graf van Hormin, dat in de 19de eeuw geplunderd is, en waarvan de locatie nog is vastgelegd op een kaart. Het lag niet ver verwijderd van het graf van Tia, de zuster van Ramses II, dat door de opgraving van het RMO samen met de Egypt Exploration Society is onderzocht. Verschillende reliëfblokken uit Hormin's graf zijn nu in musea in Caïro, Berlijn, Parijs en Bologna.

RMO, Leiden, nr. AST5, 1.25 m hoog. Tekstuitgave en commentaar: P.A.A. Boeser, *Beschreibung der Aegyptischen Sammlung des Niederländischen Reichsmuseums der Altertümer in Leiden*, deel V, 8-9, pl. VII:19; , \$ 125,5. K.A. Kitchen, *Ramesside inscriptions, historical and biographical, I*. Oxford 1975, 313-315 [125.5]; K.A. Kitchen, *Ramesside inscriptions, translated and annotated: translations, I. Ramesses I, Sethos I and contemporaries*, Oxford en Cambridge MA, 255-256, [125, IX.2.5]; K.A. Kitchen, *Ramesside inscriptions, translated and annotated: notes and comments, I. Ramesses I, Sethos I and contemporaries*, Oxford en Cambridge MA 1993, 209 [§389].

Verder lezen over de graven van hoge ambtenaren uit het Nieuwe Rijk in Sakkara:

G.T. Martin, *The Hidden Tombs of Memphis: New Discoveries from the Time of Tutankhamun and Ramesses the Great*, Londen 1991.

De haremsamenzwerings- papyrus (nr 156)

(II 1), Farao Ramses III spreekt uit het hiernamaals: '(...) *Ik gaf opdracht aan de opzichter van het schathuis Montoeëmtawi, de opzichter van het schathuis Paiefroe, (2) de waaiërdrager Kar, de schenker Paibes, de schenker Kedendenna, de schenker Baälmeher, (3) de schenker Pairsoen, de schenker Djehoetirechnefer, de koninklijke heraut Penrenoet, de schrijver Mai (4) en de schrijver Preëmhhab van de kanselarij, de standaarddrager Hor van het garnizoen, (5) als volgt: 'Wat betreft de kwesties waar de mensen over praten: ik weet er niets van. Ga, en onderzoek hen.'*

(II 6) *'En ze gingen, ze onderzochten hen, en degenen die ze lieten sterven, lieten ze sterven door hun eigen handen, (7) zonder dat [ik er]van wist. Ze straffen de anderen, eveneens zonder dat ik ervan wist, (8) terwijl [ik hun zozeer] had bevolen: 'Wees voorzichtig! Hoedt jullie ervoor, (9) een man ten onrechte te laten straffen door een magistraat die geen zeggenschap over hem heeft!', zo zei ik nog tegen hen. Wat betreft al hetgeen gedaan is: zij zijn het, die het gedaan hebben. Laat al hetgeen ze gedaan hebben, op hun hoofden neerkomen, terwijl ik niet aansprakelijk ben, maar beschermd tot in de eeu-*

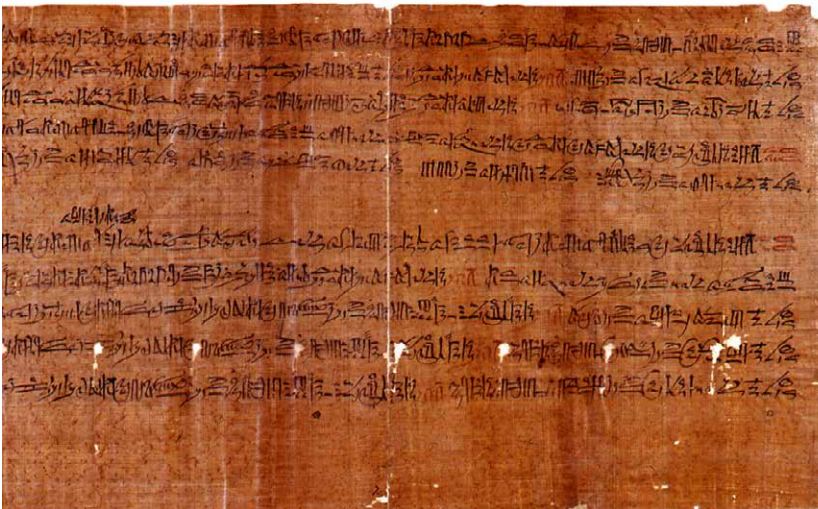

Foto Museo Egizio, Turijn.

wigheid, en terwijl ik verkeer te midden van de rechtvaardige koningen die in aanwezigheid zijn van Amon-Re, Koning der Goden, en van Osiris, Heerser van de Eeuwigheid.'

(IV 2) *'De grote misdadiger (lett. 'gevallene') Paibakkamen, die kamerheer was geweest. Hij werd opgebracht vanwege het verbond dat hij had gesloten met Teje en met de vrouwen van de harem. Hij werkte met hen samen en was begonnen, hun boodschappen naar buiten te brengen, naar hun moeders en broers die daar waren, als volgt: 'Verzamel mensen, roep vijanden op om in opstand te komen tegen hun heer!' Hij werd geplaatst voor de hoge magistraten van de plaats van (gerechtelijk) onderzoek. Ze onderzochten zijn misdaden, en ze constateerden dat hij die had gepleegd. Zijn misdaden kwamen hem duur te staan. De magistraten die hem onderzochten lieten zijn straf bij hem aankomen.'*

(VI 1) *'Mannen aan wie de straf werd voltrokken van het afsnijden van hun neuzen en oren vanwege het veronachtzamen dat zij deden van de goede instructies die ik hun had gegeven ... (2) De grote misdadiger Paibes, die schenker was geweest ... (3) De grote misdadiger May, die schrijver was geweest van de kanselarij.'*

(V 6) *'(...) Men liet hen achter op hun plek, en ze stierven door eigen toedoen (lett. 'voor zichzelf'). (vertaling Ben Haring)*

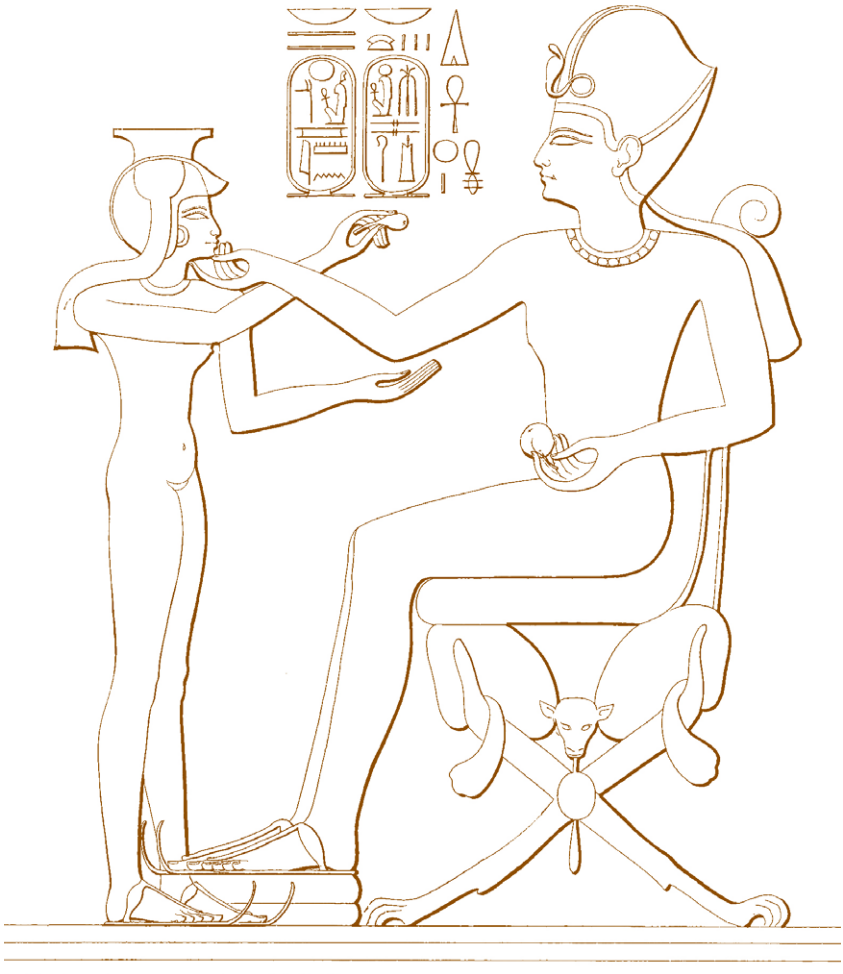
Dit opmerkelijke document beschrijft de berechting en veroordeling van een groep samenzweerders binnen en in de omgeving van de harem van koning Ramses III. Recent onderzoek aan de mummie van deze koning bracht aan het licht dat hij daadwerkelijk was vermoord, dus de samenzwering was bijzonder serieus, en deels in haar opzet geslaagd. De moord op een farao was natuurlijk een ongelofelijk zwaar vergrijp, met religieuze implicaties. De koning was een onmisbare schakel in het verkeer met de godenwereld en daarom wordt de berechting dan ook ondernomen in de naam van de overleden farao. Hij wordt zelf sprekend opgevoerd, alsof hij zelf de opdracht heeft gegeven tot de vervolging van zijn eigen moordenaars.

Rechts: Ramses III met een meisje uit zijn harem.
Tekening uit Lepsius, *Denkmäler III*, 208.

Museo Egizio, Turijn, nr. P. Turijn C. 1875. Tekstuitgave en commentaar: K.A. Kitchen, *Ramesse Inscriptions, Historical and Biographical*, V, Oxford 1983, 350-360 [148]; K.A. Kitchen, *Ramesse inscriptions, translated & annotated: translations, volume V. Setnakht, Ramesses III, and contemporaries*, Malden MA en Oxford 2008, 297-302 [148]; A. de Buck, Documenten betreffende een samenzwering in den harem van Ramses III, *Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Gezelschap Ex Oriente Lux* 4 (1936), 165-170; B.J.J. Haring, Moord op de farao, in O.E. Kaper (red.), *Koninginnen van de Nijl*, Leiden 2016, 87-91.

Verder lezen over de Egyptische juridische praktijk:

A.G. McDowell, *Jurisdiction in the workmen's community of Deir el-Medina*, Leiden 1990.

Koninklijke el van Amenemope (nr. 200)

‘Een offer dat de koning geeft aan alle goden van Opper-Egypte. Mogen zij een mooie tijd van leven geven op aarde in de gunst van de Heer der goden, en het bereiken van een hoge leeftijd, zonder nood, de mond gevuld met voedsel zoals hij die geeft. Een begrafenis tegenover haar heer in de westelijke woestijn van Thebe, volgens het bevel van deze nobele god, Amon, die op de grote troon is, voor de ka-geest van de geprezene door de goede god (de farao), de ware bekende van de koning, die hem liefheeft, die de belasting van de Beide Landen berekent, Opzichter van het huis van de draagstoel van koning Nebmaatse (Amonhotep III), de Opzichter van de Beide Graanpakhuizen van de Heer van de Beide Landen in het Zuiden en het Noorden, Amenemope.’

‘Hij leve, de Goede God, de ka-geest van de goden, Voedsel en leeftocht van de mensheid. Goddelijke koning, met uitstekende plannen, waakzame herder over de onderdanen, die Egypte in feeststemming brengt, en die het in blijdschap doet zijn. De mensheid juicht, zonder stil te vallen van ellende, over het leven en de heerschappij van de Koning van Opper- en Neder-Egypte Djeserchepoere, uitverkorene van Re, de zoon van Re Horemheb geliefd door Amon, hij leve eeuwig.’

Amenemope was een hoge staatsambtenaar in Thebe onder koning Horemheb. Deze maatlat is een ceremonieel stuk, dat niet daadwerkelijk gebruikt werd. De teksten gaan dan ook over dodenoffers en begrafenissen, en over de uitstekende relatie van Amenemope met zijn koning. Zijn be-

langrijkste functie had te maken met de inning van belastingen voor de staat, maar hij had daarnaast ook een bestuurlijke taak in relatie tot de draagstoel van Amonhotep III. Amonhotep III was reeds lang overleden, maar zijn beeld werd elk jaar meegevoerd in processie wanneer de god Amon-Re van Karnak de necropool bezocht. Het processiebeeld van de koning, en van vele andere koningen, werd in een speciaal onderkomen verzorgd en Amenemope had een erebaantje in deze cultus.

De el was een lengtemaat van 52,5 cm, gebaseerd op de lengte van de menselijke onderarm en hand. Het was in gebruik bij alle bouwwerkzaamheden en bij het meten van land. Het was daarom voor Amenemope ongetwijfeld een noodzakelijk hulpmiddel bij het bepalen van de jaarlijkse belastingen.

Museo Egizio, Turijn, nr. C. 6347, 52,5 cm lang. Tekstuitgave en commentaar: W. Helck, *Urkunden der 18. Dynastie, Heft 22, Inschriften der Könige von Amenophis III. bis Haremheb und ihrer Zeitgenossen*, Berlijn 1958, 2173-74 [851]; Helck, *Urkunden der 18. Dynastie. Übersetzung zu den Heften 17-22, Bearbeitet und übersetzt*, Berlijn 1961, 429-30 [851].

Verder lezen over Egyptische wiskunde en meetkunde:

A. Imhausen, *Mathematics in ancient Egypt: a contextual history*, Princeton en Oxford 2016.

Foto Museo Egizio, Turijn.

Ostracon met kladversie van het Journaal (nr. 230)

RECTO (voorkant):

‘Jaar 25, maand I van het Peret-seizoen, dag 25 – De ondervraging van Nachtemmoet

Dag 26, 8 lampenpitten

Dag 27, 8 lampenpitten

Dag 28, 8 lampenpitten

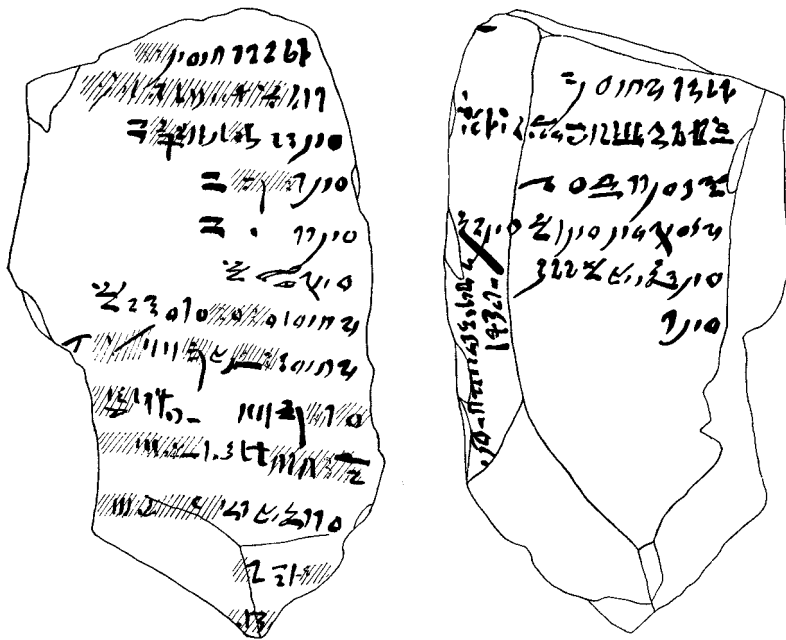
Dag 29 en 30 vrijaf

Maand II van het Peret-seizoen, dag 1, dag 2, dag 3, dag 4, dag 5 vrijaf

Maand II van het Peret-seizoen, dag 6, werkdag. Lampenpitten: 4, restant 10(?)

Dag 7, lampenpitten: 4. Het werk beëindigd aan de oostelijke schatkamer van de Wagenmenner van Oesermaatre Meriamon (farao Ramses III).

Dag 8, werk in het graf van de Wagenmenner ...’

Tekening uit J. López, *Ostraca ieratici I*, Milaan 1978, pl. 20.

VERSO (achterkant):

Jaar 25, maand II van het Peret-seizoen, dag 12

Naar boven gaan naar het Grote Veld (Dal der Koningen), om een weg aan te leggen

voltooid op 18, dat is samen 7 dagen.

Maand II van het Achet-seizoen, dag 19, dag 20, dag 21, vrijaf.

Dag 22 werkdag.

Dag 23, werkdag ...???

Dag 24'

2 regels overdwars:

'Uitgeven van pleisterkalk voor de neferoe-kamer van het Westen van de sem-priester.'

Dit *ostracon* werd door de Italiaanse missie van Schiaparelli gevonden in het Dal der Koninginnen. De tekst bevat enkele notities bestemd voor het logboek, het journaal, van de werkploeg, dat op papyrus werd geschreven aan de hand van dergelijke kladversies. De inhoud heeft betrekking op het werk aan twee prinsengraven in jaar 25 van koning Ramses III (ca. 1161 v.Chr.). De graven van de Wagenmenner, de bijnaam van prins Amonherchepesjef, en de *sem*-priester, de bijnaam van prins Chaemwaset, zijn nog altijd bekende bezienswaardigheden in het Dal der Koninginnen.

In de eerste regels is er sprake van de ondervraging van een zekere Nachtemmoet, die ook uit andere teksten bekend is. Het is helaas niet bekend van welke misdaad Nachtemmoet verdacht werd, en blijkbaar werd hij niet beschuldigd, want later werd hij voorman van de werkploeg in Deir el-Medina.

Museo Egizio, Turijn, nr. S. 05654, N 57031. Tekstuitgave en commentaar: J. López, *Ostraca ieratici*, Milaan 1978, 26, pl. 20-20a; K.A. Kitchen, *Ramesside Inscriptions, Historical and Biographical*, V, Oxford 1983, 502-503, S 220 [A.103], A.G. McDowell, *Village Life in Ancient Egypt: Laundry Lists and Love Songs*, Oxford 1999, 193 [148B]; K.A. Kitchen, *Ramesside inscriptions, translated & annotated: translations, volume V. Setnakht, Ramesses III, and contemporaries*, Malden MA en Oxford 2008, 399 [A.103].

Logboek, het Journaal van de necropool (nr. 228)

Jaar 17, derde maand van het Peret-seizoen, dag 21. De werkploeg van de Necropool was vrij. Naar boven gaan naar het Dal der Koninginnen door de Schenker, de burgemeester en vizier Chaemwaset, de werkploeg en hun voormannen, om te inspecteren de Koninklijke Moeder en Koningin Isis, zij leve, is voorspoedig en gezond. Zij openden haar graf, zij vonden het roze graniet dat de acht dieven hadden gebroken in de ingang (van het graf), nadat ze alles hadden gebroken daarin. Zij hadden de westelijke deur geforceerd en zij hadden ...' [de rest van de pagina is verloren]

Dit fragment uit het logboek of het journaal van de necropool dateert uit jaar 17 van Ramses IX, ca. 1112 v.Chr. Het bevat een verslag van een officiële inspectie van het Dal der Koninginnen, waar zojuist het graf van koningin Isis was beroofd. Isis was de Grote Koningin van Ramses III, die tijdens de regering van Ramses IV was begraven, ongeveer vijftig jaar voordien. De inspectie werd door de hoogste ambtenaren uitgevoerd, waarbij de werkploeg ook aanwezig moest zijn, waarschijnlijk omdat zij gedetailleerde kennis hadden over de locatie van de graven. Het graf blijkt totaal verwoest, en zelfs de zware granieten sarcofaag was aan stukken geslagen, net zoals gebeurd is met de sarcofaag van Nefertari (zie beneden nr. 256).

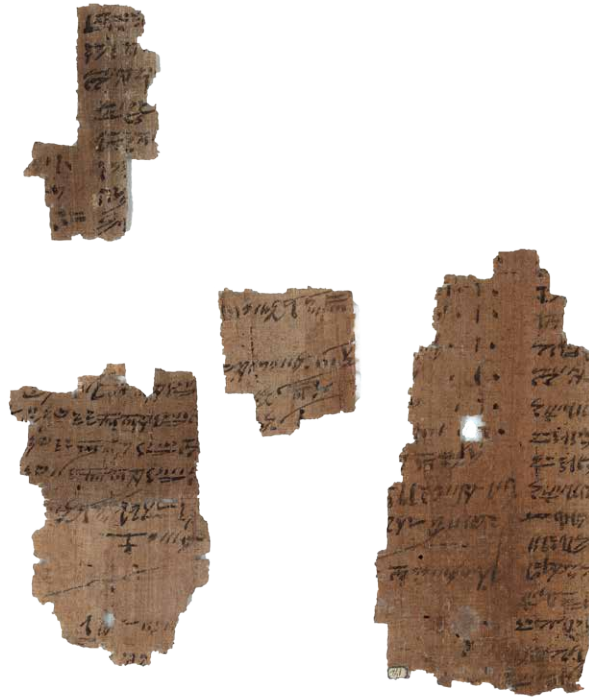

Foto Museo Egizio, Turijn.

Tekstuitgave en commentaar: K.A. Kitchen, *Ramesside inscriptions, historical and biographical*, VI, Oxford 1983, 579; 2012. K.A. Kitchen, *Ramesside inscriptions, translated & annotated: translations, volume VI. Ramesses IV to XI, & contemporaries*, Malden MA en Oxford 2012, 427; A.G. McDowell, *Village Life in Ancient Egypt: Laundry Lists and Love Songs*, Oxford ea 1999, 198.

Verder lezen over de werkzaamheden van de werkploeg van Deir el-Medina:

R.J. Demarée, The Workmen who created the royal tombs, in R.H. Wilkinson en K.R. Weeks (red.), *The Oxford Handbook of The Valley of the Kings*, Oxford 2016, 75-86.

Verslag van een grafroof (nr. 229)

[...] de getuigenis van de dief Nachtmin, de zoon van Pentaweret van de Necropool. [...] dieven. Welnu, de dief Amonwa en de dief Pentaweret [zeiden tegen ons, 'Ga naar dit graf en breek de hoekstenen van het graf', dat zeiden zij tegen ons. [... Jullie zullen erheen gaan] en hakken tegenover de [... hoek]steen van het graf.' Dat zeiden zij tegen ons. Wij gingen naar het graf [en we] bereikten de verzege-ling, [We] openden de deur, en we gingen binnen. [Lijst van wat we meenamen:] 4 bronzen [...] vaatwerk, [...] 2 bronzen sema-vaten, 2 bronzen mehbek-vaten, [...]'

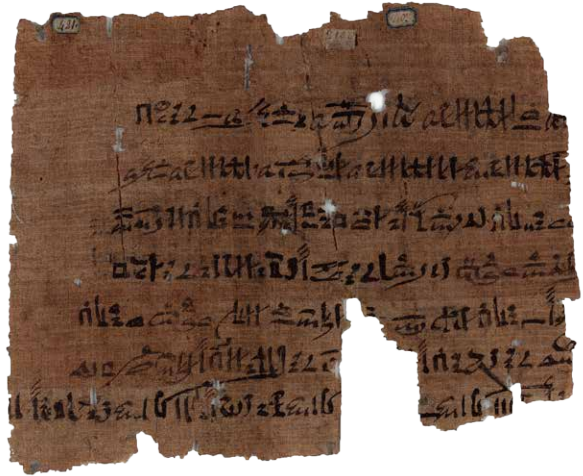

Foto Museo Egizio, Turijn.

Deze getuigenis heeft blijkbaar betrekking op de grafroof van het graf van Koningin Isis, dat in de vorige papyrus werd vastgesteld. Hier zien we drie namen van de acht betrokkenen en we krijgen een lijst, helaas erg kapot, van de buit. De dieven waren arbeiders van Deir el-Medina, Amenwa met zijn drie zonen en Pentaweret met zijn drie zonen. Hoe ze zijn gestraft is niet bekend, maar hun namen verdwenen vanaf dat moment van de lijst met werklieden van de Necropool.

Papyrus Turijn C.2106 + 2107. Tekstuitgave en commentaar: K.A. Kitchen, *Rameside Inscriptions, Historical and Biographical*, VI, Oxford 1983, 598, 868-69; vertaling: A.G. McDowell, *Village Life in Ancient Egypt: Laundry Lists and Love Songs*, Oxford 1999, 198-199 [151 B]; K.A. Kitchen, *Rameside inscriptions, translated & annotated: translations, volume VI. Ramesses IV to XI, & contemporaries*, Malden MA en Oxford 2012, 437, 592.

De grafuitrusting installeren (nr. 232)

Jaar 1, tweede maand van het Sjemoë-seizoen, dag 24. Op deze dag, welkom heten van de monumenten in de ingang van het Dal en van het binnenbrengen ervan in de deuren van de graven.

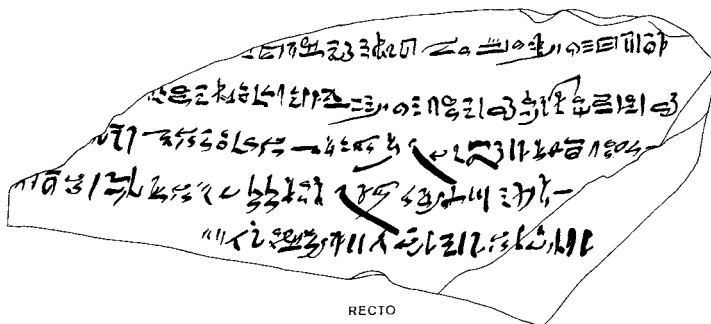
Dag 25. Het brengen van materieel voor de mannen van de Necropool: 9 naaldbouten balken, 7 stevige touwen, 75 houten blokken, 3 touwen van palmtouw, 9 dikke bundels (?) van riet, 6 deurstijlen van acaciahout, 1 houten "arm", 1 houten "stoel" van sycomorehout, 22 houten senioe (betekenis onbekend), 14 lege menet-kruiken, 30 lampenpitten dagelijks (?).

Wat er al (in de graven) aanwezig was: 5 mummiekisten behandeld met vernis, de tekstbanden bewerkt met goud, de tweede (eveneens), en een andere, (in totaal) 3 (mummiekisten met goud), 2 gevernist met sesamolie (?), een sjabti-dooz vol met sjabtis (dienarenbeeldjes), behandeld met vernis.'

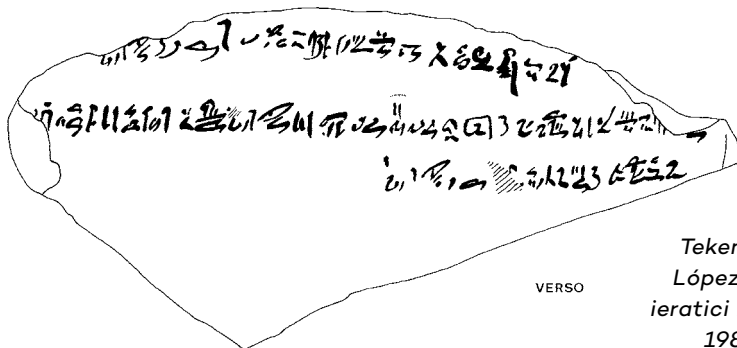
Dit ostracon bevat het verslag van werkzaamheden in het Dal der Koninginnen, geschreven op beide zijden van de steen. De datering in 'jaar 1' is helaas niet te verbinden aan een specifieke farao, maar het handschrift van het ostracon dateert uit de 20ste dynastie. De monumenten die bij de ingang van het Dal worden binnengehaald zijn blijkbaar grafinventaris

Foto Museo Egizio, Turijn.

RECTO

VERSO

Tekening uit J. López, *Ostraca ieratici III*, Milaan 1982, pl. 113.

voor verschillende graven tegelijk. Daarna lezen we dat er de volgende dag zwaar materieel werd aangevoerd, hout en touwen, zoals dat gebruikt werd bijvoorbeeld bij het slepen van zware sarcofagen. Een deel van de inventaris is al binnenin de graven, en de zware stukken komen daar nog bij. Het ostracon is gevonden door de Italiaanse archeoloog Ernesto Schiaparelli in Deir el-Medina, waar het stuk waarschijnlijk als kladversie van een notitie in het logboek (journaal) was gebruikt en weggegooid.

Museo Egizio, Turijn, nr. S. 09592, O. Turin N. 57366, 19,5 cm breed. Tekstuitgave en commentaar: J. López (red.), *Ostraca ieratici. N. 57320-57449*, Milaan 1982, N. 57366; A.G. McDowell, *Village Life in Ancient Egypt: Laundry Lists and Love Songs*, Oxford 1999, 221-12 [171].

Verder lezen over de grafgoederen in de koningsgraven in het Dal der Koningen:

C. Price, *Other Tomb Goods*, in R.H. Wilkinson en K.R. Weeks (red.), *The Oxford Handbook of The Valley of the Kings*, Oxford 2016, 274-292.

Deksel van de sarcofaag van Koningin Nefertari (nr. 256)

Tekstband rechts van het midden:

‘Woorden gesproken door Noet, de grote: “Ik spreid mijzelf uit over deze dochter van mij, de Osiris, de Grote Koningin, Meesteres van de Beide Landen, Nefertari geliefd door Moet, de gerechtvaardigde in deze naam van mij van Noet.” Re zelf heeft u gereinigd. Uw moeder Noet verrijst en verheugt zich (om) u te leiden naar de weg van de horizon(-god). U bent gerechtvaardigd bij de grote god.’

Tekstband in het midden:

‘Woorden gesproken [door de Osiris, de Grote Koningin] de Meesteres van de Beide Landen Nefertari geliefd door Moet, “Kom naar beneden (mijn) moeder Noet, en spreid (uzelf) uit over mij. Moge u mij opnemen temidden van de Onvergankelijke Sterren die binnenin u zijn, zodat ik niet zal sterven.”, (namelijk:) de Osiris, de Koningin Nefertari geliefd door Moet, die macht heeft over haar lichaam.’

Tekstband links van het midden:

‘Woorden gesproken door Noet [...]: “Ik geef u de zoete adem van de noordenwind, in onze gift [...] met alle machtige en grote zaken voor eeuwig.’

Foto Museo Egizio,
Turijn.

Het granieten sarcofaagdeksel van Nefertari werd aangetroffen door Ernesto Schiaparelli in brokstukken in het graf van de koningin toen hij dit opende in 1904. Het graf was zwaar geplunderd, zoals alle graven in het Dal der Koninginnen. De resten van de grafinhoud nam hij mee naar Turijn. Een vergelijkbare sarcofaag, eveneens in stukken, is afkomstig uit het graf van koningin Meritamon, de dochter en opvolgster van Nefertari als Grote Koningin van Ramses II. Dat deksel bevindt zich nu in Berlijn. De teksten op het deksel van beide sarcofagen zijn vergelijkbaar, al zijn ze niet geheel identiek. De inhoud ervan is traditioneel, en de teksten gaan deels terug tot de tijd van het Oude Rijk (ca. 2543-2120 v.Chr.).

De godin Noet, die de hemel symboliseert, wordt gelijk gesteld aan het deksel dat zich boven de mummie uitstrekt. De godin is afgebeeld in reliëf op het deksel met uitgestrekte vleugels boven het hoofd van de koningin, en in de teksten spreekt ze tot de dode. Noet is eveneens de moeder van Osiris, en daarmee wordt de sarcofaag een soort nieuwe baarmoeder voor de dode. De dode was immers zelf tot Osiris geworden, en ze wordt voortdurend zo aangeduid in de teksten. De hoop op wedergeboorte na de dood is daarmee prachtig uitgedrukt in de symboliek van dit deksel.

Tekstuitgave: L. Habachi, Lids of the outer sarcophagi of Merytamen and Nefertari, wives of Ramesses II, in Anonymus (red.), *Festschrift zum 150jährigen Bestehen des Berliner Ägyptischen Museums*, Berlijn 1974, 105-112; K.A. Kitchen, *Rameside Inscriptions, Historical and Biographical, II*, Oxford 1979, 851 [304.E]; K.A. Kitchen *Rameside inscriptions, translated & annotated: translations, volume II. Ramesses II, royal inscriptions*, Oxford en Cambridge MA 1996, 555 [304.E].

Verder lezen over Egyptische sarcofagen:

L. Delvaux en I. Therasse, *Sarcofagen - Onder de sterren van Noet*, Tielt 2015.

Foto Ernst Terpstra.

Dodenboek 94 op de wanden van het graf van Nefertari (replica grafkamer)

‘Spreuk van het vragen om een waterpot en een schrijverspalet van de hand van Thoth in de necropool door de Osiris, de Grote Koningin, Meesteres van de Beide Landen, Nefertari geliefd door Moet, de gerechtvaardigde. O Grote die zijn vader ziet, de secretaris van Thoth; kijk, ik ben gekomen en ik ben verheerlijkt, ik ben een ba-geest en ik ben machtig. Ik ben uitgerust met de geschriften van Thoth. Breng mij snel Aker, waarin Seth is. Breng mij de waterpot, breng mij het schrijverspalet, en die tas met geschriften van Thoth, en de geheimen die in hen zijn, (die) van de goden!

Kijk ikzelf ben een schrijver! Breng mij het lijkvocht van Osiris en de geschriften. Ik zal (op schrift) stellen wat de Grote God zegt aan goeds elke dag, met de perfectie die u mij beveelt met betrekking tot Horachty. Ik zal Maat doen, ik zal Maat brengen.’

Dit is spreuk 94 uit het Dodenboek, zoals het is weergegeven in het graf van koningin Nefertari. Het voortbestaan na de dood hing af van dergelijke spreuken, en de koningin verzoekt in dit geval de god van de schrijfkunst zelf, Thoth, om schrijfgerei zodat ze macht heeft over het geschreven woord. In de tekst is ook sprake van de geheimen die in de geschriften van Thoth te vinden zijn. De koningin belooft dat ze haar schrijfkunst in dienst van de zonnegod Horachty zal stellen.

Tussen de koningin en de god Thoth staat een tafeltje met een kom water erop en daarop staat een schrijverspalet, waarin rietjes zitten om mee te schrijven en blokjes zwarte en rode verf. De kikker naast het palet verwijst symbolisch naar het overstromingswater van de Nijl, dat door Osiris wordt voortgebracht. De kikker hoort dus vooral bij de waterpot. In de tekst zegt de koningin dat ze wil schrijven met het vocht dat uit het lijk van Osiris komt, een magisch middel dat natuurlijk grote krachten bezit! De kikker verwijst naar dit bijzondere water en naar de voortdurende verjonging die het brengt.

In de laatste zin benadrukt de dode dat zij Maat zal doen, een centraal begrip in de Egyptische wereldvisie. Bij de schepping van de wereld werd orde geschapen in de chaos die voorheen bestond, en deze ordening wordt Maat genoemd. Door Maat te doen, geeft de koningin te kennen dat zij de goden zal ondersteunen om de schepping in stand te houden. Eigenlijk zegt ze hier dat de god Thoth niets te vrezen heeft wanneer hij zijn geheimen aan Nefertari overdraagt.

Tekstuitgave en commentaar: G. Thausing en H. Goedicke, *Nofretari. Eine Dokumentation der Wandgemälde ihres Grabes. Einleitung [und] Kommentar*, Graz 1971, pl. 38; E. Hornung, *Das Totenbuch der Ägypter*, Zürich en München 1979, 185-86, 473; O.E. Kaper, Queen Nefertari and the Frog: On an amphibious element in the vignette to BD 94, *The Bulletin of the Australian Centre for Egyptology* 13 (2002), 109-126.

Verder lezen over het Dodenboek:

J.H. Taylor (red.), *Journey through the Afterlife: Ancient Egyptian Book of the Dead*, Londen 2010.

Koningin Ahmose Nefertari op haar voetstuk (nr. 305)

Bovenop het voetstuk:

'De Erfelijke prinses, de grote favoriet, bezitster van lieflijkheid, zoet van liefde, die zitting heeft in de Bark van Miljoenen (Jaren – de bark van de zonnegod), mooi van gezicht in het Huis van de sinistra, de Grote Koningin, koningin-moeder, Meesteres van de Beide Landen, Meesteres van het Zuiden en het Noorden, Ahmose Nefertari, zij leve en is blijvend zoals Re voor eeuwig en altijd. Moge zij leven, voorspoed en gezondheid geven aan de ka-geest van de dienaar in de Plaats van de Waarheid (Deir el-Medina), Wadjmose.'

Rechtsom het voetstuk:

'Een offer dat de koning geeft aan de Godsgemalin van Amon, de Grote Koningin, Meesteres van de Beide Landen, Meesteres van het Zuiden en het Noorden, Ahmose Nefertari, zij leve. Moge zij leven, voorspoed en gezondheid geven aan de ka-geest van de dienaar in de Plaats van de Waarheid, Wadjmose, gerechtvaardigd, en zijn zuster, de huisvrouw Iymwaw.'

Linksom het voetstuk:

Een offer dat de koning geeft aan de Grote Koningin en koningin-moeder, de meesteres van de hemel en de meesteres van de Beide Landen Ahmose Nefertari, zij leve.

Moge zij leven, voorspoed en gezondheid geven aan de ka-geest van de dienaar in de plaats van de Waarheid, Wadjmose.

Foto Museo Egizio, Turijn.

Koningin Ahmose Nefertari was getrouwd met haar broer, farao Ahmose I, de stichter van het Nieuwe Rijk. Zij kregen minstens vijf kinderen. Toen Ahmose I stierf, volgde hun zoon Amonhotep I zijn vader op. Hij huwde met zijn zus: Meritamon. Deze stierf echter op jonge leeftijd, waarna Ahmose Nefertari de rol van ‘Grote Koningin’ overnam. Amonhotep I trouwde nooit opnieuw. Ahmose Nefertari was de eerste koningin met de titel ‘Godsgemalin van Amon’. Deze priesterfunctie was de hoogst denkbare maatschappelijke rol voor een vrouw. Het priesterschap van Amon ontwikkelde zich in haar tijd tot één van de belangrijkste instituten, en Ahmose Nefertari zorgde ervoor dat de koningin deelde in deze macht.

Dankzij haar actieve rol als koningin in twee regeringsperioden had haar roem zich verspreid, en koningin Hatsjepsot eerde later haar dodencultus in de necropool van Thebe. Deze cultus werd overgenomen in vele locaties in het gehele Thebaanse gebied, ook in de grote tempel van Karnak. In het dorp Deir el-Medina werd zij samen met haar zoon Amonhotep I vereerd, en er was een kleine tempel naast het dorp waar beelden van het tweetal werden vereerd. Dit beeldje is gewijd door de ambachtsman Wadjmose en zijn vrouw, als eerbewijs aan de koningin. De teksten hebben het karakter van dodenteksten, gericht op het welzijn van de *ka*-geest van Wadjmose, wat suggereert dat het beeld in het graf van Wadjmose en zijn vrouw in Deir el-Medina gestaan kan hebben.

Tekstuitgave en commentaar: K.A. Kitchen, *Ramesside Inscriptions, Historical and Biographical, III*, Oxford 1980, 725 [272.3]; K.A. Kitchen, *Ramesside inscriptions, translated & annotated: translations, volume III. Ramesses II, his contemporaries*. Oxford 2000, 487 [272.3].

Verder lezen over Ahmose Nefertari:

G. Hollender, *Amenophis I. und Ahmes Nefertari: Untersuchungen zur Entwicklung ihres posthumen Kultes anhand der Privatgräber der thebanischen Nekropole*, Berlijn en New York 2009.

Foto Museo Egizio, Turijn.

KONINGINNEN VAN DE NIJL IN VERTALING

De tentoonstelling *Koninginnen van de Nijl*, in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, bevat een groot aantal Oudegyptische teksten. De sarcofaag van koningin Nefertari is beschreven, er zijn verschillende teksten op papyrus en vele beelden en stèles met hiërogliefenteksten. In dit boekje staan deze teksten centraal, en krijgen de oude Egyptenaren zelf het woord. Het boekje is bedoeld voor verdere verdieping tijdens het bezoek aan de tentoonstelling, of om rustig te lezen na afloop van het bezoek.

Waarover gaan deze teksten? We krijgen een grote variatie van stemmen te horen, die samen een beeld oproepen van een maatschappij waarin de farao en zijn hof centraal staan. Oudegyptische beschrijvingen van de koningin tonen haar in haar verschillende taken. De grote samenzwering in de harem van farao Ramses III staat beschreven in een uitzonderlijke papyrus, waarin te lezen is hoe de daders werden verhoord en bestraft. Andere teksten stammen juist uit het dagelijks leven van de arbeiders die het graf aanlegden voor de koningin. Hun werkzaamheden zijn minutieus gedocumenteerd. Tenslotte is ook de religie nooit ver weg in het oude Egypte, en veel teksten gaan dan ook over het contact van mensen met de goden, zowel in hun dagelijks leven als na de dood.

